

ИСТОРИЧЕСКИ СТУДИИ

5

**ДАРИТЕЛСТВО И
ВЗАИМОПОМОЩ В
БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО
(XVI-НАЧАЛОТО НА XX В.)**

ИФ-'94

СЪДЪРЖАНИЕ

Светлана Иванова. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI–XVIII в. (документи, участници, институции)	7
Огняна Маждракова-Чавдарова. Дарителят Марко Йовов и въпросите около неговото завещание от 1735 г., гр. Нежин	111
Пламен Митев. Благотворителна дейност на абаджийския еснаф в Пловдив в началото на XIX в.	139
Ваня Рачева. За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в.	153
Георги Зеленгора. Отношенията между българските гурбетчии и заточеници в източните провинции на Османската империя през Възраждането	193
Надя Манолова-Николова. Наблюдения върху чумните епидемии и култа към св. Харалампий	202
Валери Колев. Общинската взаимопомощ и създаването на Съюза на българските градове	230

ЗА БЛАГОТВОРИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ОТ БУКУРЕЩ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Валя Рачева

Въпросът за политическата и обществената активност на българската емиграция се радва на голяма популярност сред специалистите, работещи върху проблемите на Българското възраждане. В последните години бе натрупан, частично обработен и вкаран в научно обръщение богат архивен материал, появиха се интригуващи тематични изследвания, част от които ще цитирам по-долу. Бих споделила, че първоначално подходах към заявената в заглавието тема с друга идея и акцент. Но скоро се „сблъсках“ с големите предизвикателства на проблема за дарителството през Възраждането, които наложиха тематичното структуриране на разнолик материал, неизбежното коригиране на някои неточности или едностранчивост в съществуващата научна интерпретация, а също поставиха въпроса за конструирането на българските проекции на едно универсално за времето си явление и пр. Впоследствие реших да огранича и конкретизирам настоящото си изложение до скромен опит за интерпретиране на големия проблем за благотворителността на емиграцията през възрожденската епоха чрез конкретните изяви на позабравени нейни представители. На следващите страници ще насоча вниманието си основно върху някои от представителите на габровската емигрантска фамилия Мустакови¹, оставили трайни следи с изявите си не само сред букурещките българи от края на XVIII до 60-те години на XIX в. Излагането на конкретната фактология ще подчиня на следните два кръга проблемни въпроси:

първо: какви са основните мотиви, които превръщат обществената благотворителност в твърде характерно за нашето Възраждане явление, а самият акт на дарение, независимо от конкретната му форма, – в желана изява, носеща социално признание и почест;

второ: как възприема благотворителността възрожденският българин и какво съдържание влага той в широко използваното понятие „дарителство“?

Възможните отговори на тези питання са щрих и към неписаната още история на нереализираните завещания от XIX в. Тема, кореспондираща с актуалния и днес за българите въпрос за „късата историческа памет“. Преди изясняването на благотворителните изяви на цитираните възрожденци, е удачно едно сравнително подробно подреждане на познатите, но разпръснати в различни архивни и историографски публикации, биографични факти за тях. А също и привличането и интерпретирането на някои нови данни.

В публикациите на повечето историци традиционно се използва общото название „братя Мустакови“, което вероятно за възрожденците от XIX в. не се е нуждало от разяснение. Но днес е наложително разграничаване на конкретните личности с оглед и на проблематиката, поставяна в тази статия. Материалното заможване на фамилията се свързва с името на братята хаджи Велчо и хаджи Иван², синове на Николай Мустаков от Габрово, за които със сигурност може да се твърди, че през последното десетилетие на XVIII в. усядат трайно в Букурещ със семействата си. Придобиват широка известност след като закупуват и застрояват със стопански постройки на съдружнически начала с други габровци мястото на стария дворец на княз Бранковяно (Куртя веке), намиращо се в тогавашния център на града. Техните главни търговски контакти със земите отвъд Дунав, а също и с Русия и Австрия, са добре документирани. Архивните източници ги очертават като предприемчиви българи със спекулативен нюх и делови и приятелски познанства и контакти в българските земи главно с контрагенти от Търновско, Габровско, Русе, Свищов, Цариград; често посещават и Узунджовския панаир. Сред най-близките им партньори и съдружници, с някои от които са и роднини, се нареждат габровците хаджи Христо Рачков, Добре хаджи Бакалоглу, Теодосий Петров Йовчев, Манол Келифаров. Особено активни са посредническите и комисионерни връзки на хаджи Иван и хаджи Велчо с българи и други балкански изселници, живеещи

в Москва (Никифор Априлов), в Сибиу (Маникати Сафрани, Н. Д. Пачура), в Брашов (Никола Пану, Йоан Т. Димитриу) и във Виена (Теодор Кирияк Чокан)³.

Без да навлизам в детайли около търговската и предприемаческа дейност на първите известни представители на фамилията Мустакови, ще отбележа още някои интересни подробности. Те и повечето техни съдружници българи живеят в нееднородна етническа среда и се ползват с привилегиите, които им дава статутът на чужди поданици⁴. Известни са опитите, особено успешни при наследниците им, за адаптиране във Влашко чрез получаването на болярски звания и заемането на различни административни длъжности. Това обаче не противоречи на ясно изявяваното от тях българско самосъзнание, потвърждение за което са и малкото запазени сведения от този ранен период за техните дарителски изяви. Те са свързани с регионални и общобългарски култови средища. Хаджи Иван и хаджи Велчо подпомагат отпечатването през 1792 г. в Москва на най-старата известна Рилска щампа. Проф. Р. Радкова публикува информация и за две икони в същия манастир, вероятно от началото на XIX в., „подарени от известните габровски търговци братя Мустакови“⁵.

Стопанското замогване на фамилията е продължено успешно от наследниците на х. Иван⁶. Сред тях особено активен е най-големият – Никифор, чието име като самостоятелен търговец срещаме за първи път през 1808 г. в документи за един съдебен спор във връзка с търговията на розово масло. Никифор и Николай Мустакови притежават дюкяни, обработват лозя, наемат и арендуют мошии. Последната дейност, като особено доходоносна, е присъща на почти всички представители от фамилията. След 1816 г. за повече от десетилетие с името Мустакови се свързва и монополът за производство на тестени изделия първоначално в Букурещ, а след това и в Галац. Те, заедно със съдружниците си от габровския емигрантски род Бакалоглу, осъществяват търговия с Австрийската империя чрез свои клонове във Виена и в Трансилвания. А сред партньорите им в стопанските връзки с Русия през първата четвърт на XIX в. са Петър Сапунов и братя Априлови⁷. След 1817 г. руски поданици, ползващи търговски при-

вилегии и съдебен имунитет, са Никифор, Николай и Димитър. Съществуват документи, свидетелстващи за неколккратно пребиваване на Николай Мустаков в Москва⁸. Важно е да се отбележи, че фамилията, макар и изселена в Букурещ, продължава да притежава имоти в родното Габрово. През 30-те и началото на 40-те години на XIX в. братята поверяват стопанисването на своите ниви, лозя, воденици и гора на своя посредник – габровецът Петър Родс⁹.

Техният предприемчив дух, стимулиран от натрупаните вече капитали и контакти, а също и от възможностите за изява, които предоставя столицата на Влашко, проличава и от архивната информация за активна адвокатска дейност на Димитър Мустаков. Неговото име се среща, както ще стане ясно по-долу, не само в съдебни дела и спорове на роднини. Тази професия упражнява и един от неговите племенници – Костаки Н. Мустаков, защитавайки българи пред румънския съд. През 1851 г. същият е секретар на съда в Прахово¹⁰.

Цитираните факти поставят един интересен въпрос, пряко свързан с националното самосъзнание на три поколения българи, живеещи във Влашко, а така също и с подбудите за тяхната разностранна дарителска дейност. Къде и какво образование получават някои от по-изтъкнатите представители на фамилията Мустакови? Малкото запазени преки и косвени сведения рисуват следната картина. През 1810 г. в списъците на наградените ученици в бейската академия „Св. Сава“ в Букурещ фигурира името на Христо Мустаков. По това време там учат или вече са завършили и българите Н. Пиколо, А. и С. Богориди, В. Ненович, Р. Попович, Е. Васкидович, М. и С. Христиди, всички в една или друга степен свързали имената си с българското културно възраждане. Според информация, нуждаеща се от допълнително потвърждение, той е учил и в друг балкански център на светска просвета и култура – Атина. Полученото образование, личностните му качества, а безспорно и многобройните познанства и контакти са сред причините да откриваме името му през 1836 и 1837 г. сред членовете на градския съвет на Букурещ. През 1840 г. Христо Мустаков е избран за допълнителен член на новосфор-

мирания Търговски съд там. Сред отличените възпитаници на колежа „Св. Сава“ през учебната 1838–1839 г. са Никола и Никифор Мустакови. По това време, първоначално в Атина, а след това за кратко и в Одеса като съученик на Найден Геров, откриваме Васил Мустаков. В следващото десетилетие друг представител на третото поколение от фамилията – Григор, завършва гимназия, а вероятно и юридически факултет в Киев¹¹.

Особено внимание в това отношение заслужава Димитър Мустаков. Въз основа на получените сведения при личните им контакти през 1822 г. руският учен П. Кепен твърди за него, че е „един от тези, които по-добре от останалите познават българския език“. Това мнение е основателно не само защото Д. Мустаков си позволява да критикува написаното от сръбския просветител Вук Караджич за българските езикови диалекти. То се аргументира и от демонстрираните познания върху книжовното богатство на Рилския манастир, както и от намерението му тогава в съдружие с още двама българи да състави родна граматика. В първата половина на 20-те години на XIX в. младият Димитър се намира в Сибиу в качеството на търговец и агент на сръбския княз Милош Обренович (1815–1839, 1858–1860)¹². Но извън служебните си ангажименти, той вероятно активно контактува с представители на неформалното българско книжовно дружество, основано по същото време в съседния Брашов и свързало името си с популярния „Рибен буквар“ на П. Берон. Косвено потвърждение на това са както книжовните занимания на Д. Мустаков, така и посетнените му връзки и приятелства с някои от богатите брашовски българи, а също и с И. Селимински, А. Кипиловски, П. Сапунов. И накрая ще отбележа, че неговата пръсната и откъслечно запазена лична и служебна кореспонденция е писана главно на гръцки, руски и сръбски.

Пряко свързано с някои от поставените в настоящата статия проблеми е и хронологическото подреждане и изясняване на служебните ангажименти и връзки на Димитър и Христо Мустакови със Сърбия, от една страна, и с руското генерално консулство в Букурещ, от друга. Въпроси, които кореспондират и с тяхната документирана политическа активност. Последната

страна от безспорно интересната биография на разглежданата габровска фамилия заслужава специално внимание; тук обаче, с оглед конкретното изложение, тя ще бъде засегната бегло и само пояснително.

В българската историография е популярна тезата, че Димитър Мустаков „дълги години“ изпълнява функциите на дипломатически представител на сръбското княжество в Букурещ, длъжност, която след смъртта му през 1842 г. поема неговият брат Христо. Това твърдение се нуждае от известни уточнения. За пълна яснота при датирането на началните търговски и политически контакти на братята с княз Милош Обренович биха допринесли все още труднодостъпните за български историци сръбски архиви, а вероятно и документацията на руските мисии в Дунавските княжества. Но и наличните откъслечни сведения са достатъчни, за да се твърди с голяма сигурност, че те датират от средата на второто десетилетие на XIX в. И са пряко свързани както с установените връзки на братя Мустакови с тогавашния руски генерален консул в Букурещ А. Пини, така и с последвалото активизиране на гръцката нелегална организация Филики етерия¹³. Впоследствие съществена роля за задълбочаването им изиграват и някои българи, близки приятели и доверени лица на княз Милош, банскалите Михаил Герман¹⁴, Марко Георгиевич и Панта хаджи Стоило.

През 1820 г. виждаме Димитър като платен служител на Милош Обренович, но вероятно в състава на руската мисия в Букурещ, каквато е практиката до средата на 30-те години на XIX в.¹⁵ Ежедневните му контакти в тези среди обясняват активните, но и кратковременни симпатии на младия тогава Димитър към гръцкото освободително движение. Сред служебните му задължения е и събирането на информация за намеренията и действията на многобройната сръбска емиграция в Бесарабия, превърнала в свое знаме убития по заповед на Милош водач на първото сръбско въстание – Карагеорги. Това несъмнено е причина да бъде известен в кръга на В. Караджич като „шпионинът Мустаков“¹⁶. Вероятно от есента на 1821 г. до началото на 1826 г. той се изявява като сръбски представител в Сибиу, където е преместено и

руското консулство от Букурещ поради кризата във Влашко, предизвикана от избухналата гръцка революция. И след това е използван от М. Обренович като агент и заместник на Михаил Герман в Букурещ при неговите чести отсъствия. Любопитно е едно публикувано, но неизползвано свидетелство от октомври 1830 г., от което е видно, че Д. Мустаков покровителства братята си като сръбски поданици. Дареното им със същия документ почетно „дворянство“ недвусмислено говори за отношението на сръбския княз към тях. Тъй като Димитър действа по-скоро в качеството си на платено доверено лице на Милош Обренович, а не на държавен служител, той често изпълнява и търговски, и стопански поръчки, свързани с мошиите на първия във Влашко. А монополизиранията от Милош търговия със сол е сферата на дейност, която го сближава и с Христо¹⁷.

Дали тези тесни контакти на разглежданите габровци със Сърбия продължават и при управлението на Карагеоргиевичите? По-скоро не. Публикувано е ходатайство на руския генерален консул в Белград от 20 май 1847 г. в полза на „някой си Хр. Мустаков, сръбски благородник“. Документът е адресиран до княз Александър и цели издействането на награда, вероятно парична, за цитираното лице, разорено от избухналия през март с. г. пожар във влашката столица. Тъй като в приложението са изтъкнати специално многогодишните негови заслуги към Сърбия, молбата е одобрена на 5 юни 1847 г.¹⁸ Други документални податки обаче сочат, че братята запазват деловите си отношения със сваления и живеещ в емиграция Милош Обренович. Дори съществуват историографски твърдения за тяхното пряко участие в подкрепяните с корисни подбуди от бившия сръбски княз Нишко въстание (1841) и Браилски бунтове (1841–1843). Смятам, че те се нуждаят от допълнително проучване.

Тук е уместно да се отбележи, че и през 30-те години братя Мустакови не прекъсват връзките си с Русия, но сега те са не толкова търговски, колкото обусловени от заеманите административни длъжности в руското генерално консулство, първоначално от Димитър, а в последвалите две десетилетия и от Христо. Симпатиите на последния към Русия и надеждите, които храни с

оглед на българското освободително движение по време на Кримската война (1853–1856), са особено показателни и са свързани с политическите му ангажименти тогава¹⁹.

И малкото изнесено доказва безспорния авторитет и влияние, които имат в средата на 30-те години на XIX в. представителите на второто поколение Мустакови не само сред някои от жителите на Букурещ. Този факт не бива да се подценява при тогавашните условия и възможности на българите отвъд Дунав за самоорганизация с оглед успешното реализиране на обществени начинания, каквото се явява например отварянето на едно общо светско училище.

Широко разпространено е мнението за началната история на Габровското взаимно училище като „класически пример“ за добре организирана и масово подкрепена възрожденска благотворителност. Пример, в който активната роля на формиращата се българска емигрантска буржоазия е особено явна и с оглед на финансовата неангажираност на османското правителство по отношение подпомагането на българските духовни и културни инициативи. Популярната история на Габровското училище недвусмислено сочи като пръв инициатор и най-деен негов организатор одеския жител – габровецът Васил Априлов (1789–1847). След лично пътуване в Османската империя и особено след като се запознава с книгата на Юрий Венелин „Древните и сегашни българи“, той решава да организира в родното си място светско училище, което да се превърне в просветен център за всички българи. За целта през лятото на 1832 г. В. Априлов, както сам пише, привлича първоначално към своята идея по-възрастния си приятел и търговски партньор Никола Ст. Палаузов (1776–1853), а малко след това и видните габровци в Букурещ, сред които особено радушно се отзовават братя Димитър, Христофор, Николай и Константин Мустакови и Иван Д. х. Бакалоглу²⁰.

На специалистите обаче са известни и някои други факти. Така например още през 1831 г. габровци закупуват т. нар. Семчово място за строеж на обща килия. Тази идея принадлежи на рилския таксидиот и дългогодишен учител в метохското училище в Габрово Гаврил Рилец. Проектът временно е отложен пора-

ди внезапната смърт на инициатора, но е събран строителен материал и известна парична сума от църковни приходи²¹. Междувременно живеещият в Букурещ габровец Теодосий Йовчев на 21 октомври 1831 г. написва и оставя на съхранение в руското консулство своето завещание. В него той дарява имоти в Габрово и във влашката столица, приходите от които ще се управляват от специални епитропи в полза на бъдещото Габровско общо училище. За изпълнители на завещанието, както ще видим и по-нататък, са определени авторитетните братя Мустакови, сред които особено активен е Димитър. Това епитропство по желанието на дарителя трябва да бъде „по наследство всякога“ у представителите на тази фамилия. Видимото хронологическо съвпадение едва ли трябва да обясним само със случайността, особено с оглед трайните търговски и стопански връзки на габровци с българската емиграция. Затова има основание Н. Трайков, когато твърди, че идеята за създаване на едно „главно училище“ в Габрово отчасти принадлежи на Теодосий Йовчев, този „скромен, но пламенен родолюбец, който пръв от всички се притича с материална помощ“²².

Строежът на училищната сграда е започнат на 21 март 1833 г. и завършен в късната есен на същата година. Удивителната бързина свидетелства както за благоприятна обществена нагласа и добра организация, ръководена от периодично сменяни местни епитропи, така също и за материална обезпеченост²³. Учебните занятия започват през 1834 г. по традиционния метод на обучение, а от 2 януари следващата година врати отваря Габровското взаимно училище със своя първи преподавател Неофит Рилски.

В историографията е отделено подобаващо място на безспорните приноси на Васил Априлов и Никола Палаузов за първоначалното организиране и особено за популяризирането на Габровското взаимно училище. Трябва обаче да се отбележи още тук, че някои от традиционните изводи се основават главно върху анализ на епистоларното наследство на одеските дейци без необходимата професионална съпоставка с друг архивен материал. С оглед на конкретната тема на настоящата статия и заради историческата обективност би било интересно да се открие

личният принос на букурещките училищни директори в лицето на Ив. Д. х. Бакалогу и най-вече на братя Мустакови²⁴.

Основните ангажименти на букурещките дейци отначало са свързани с две важни задачи. Първо, те се заемат с намирането на подходящ учител, който да изучи в Букурещ новия взаимоучителен метод²⁵, и, второ, наемат се да окажат съдействие за бързо отпечатване на българските преводи на необходимите учебни пособия в сръбската княжеска печатница.

Наличните документи красноречиво свидетелстват, че сполучливият избор на Неофит Рилски е осъществен не без посредничеството на неговите братовчеди, цитираните вече служители на сръбския княз Милош Обренович, Марко Георгиевич и Михаил Герман²⁶. Неофит Рилски заминава за Букурещ през февруари 1834 г. Предварително по молба на братя Д. и Х. Мустакови той е освободен от таксидиотските си задължения към Рилския манастир със съдействието на небезизвестния Търновски митрополит Иларион Критски (1821–1838). Във влашката столица Неофит живее, както сам свидетелства по-късно, при Мустакови, които поемат не само неговата материална издръжка. Те се ангажират и да му плащат отделна сума, за да направи бързо необходимите преводи на взаимоучителните таблици и другите необходими помагала, чиито руски образци предварително са изпратени от Априлов и Палаузов. С преводи на част от необходимите учебници се заема и най-малкият от братята Мустакови, Константин²⁷. В Букурещ Н. Рилски усилено работи и върху своята българска граматика, вероятно активно поощряван от Димитър Мустаков. Да припомним, че в началото на 20-те години самият той има подобни планове, за съжаление, останали нереализирани. Затова до голяма степен основателно и справедливо Н. Рилски ще напише в посвещението на този свой труд, датирано от 10 септември 1834 г., за Мустакови следното: „Того ради... ще да остане вашето име безсмъртно в българското потомство.“²⁸

Добрите отношения между букурещките директори на Габровското училище и Неофит, основани на взаимно уважение и признат авторитет, са документирани и след като последният поема преките си учителски задължения. До голяма степен това

е и една от причините за успешния старт на взаимното училище, въпреки често изтъкваната съпротива на габровските чорбаджии, които са свикнали тяхната дума да е решаваща. А уважителното им отношение към външен авторитет, какъвто се явяват емигрантските дейци, само по себе си, е още едно доказателство за името, с което се ползват братя Мустакови, особено в периода 1833–1837 г. Многобройните публикувани писма недвусмислено показват техните грижи по всички проблеми, отнасящи се до уредбата и развитието на училището. Вълнуват ги както въпроси за броя на учениците, за редовното снабдяване с учебници, за пристрояване на допълнителна стая към училищната сграда, така и проблеми около поощряването на отличилите се деца с подходящо надписани книжки²⁹. И, разбира се, сред основните им грижи е редовното изплащане на годишната заплата на Неофит Рилски, която е 4000 гроша³⁰. Те са особено настоятелни в желанието си да вдъхнат кураж и търпение на рилския монах да не напуска Габровското училище преди то да е затвърдило своя авторитет.

А как стои въпросът с издаването на най-необходимите учебници в сръбската княжеска печатница? И основателни и справедливи ли са появилите се публично едва в 1841 г. обвинения от Васил Априлов? Те са насочени към Димитър Мустаков, който бил пропуснал уреждането на някои технически въпроси по отпечатването, а това довело до забавяне и оскъпяване. Букурещките габровци са набедени и за безотчетно разходвани „12 000 лева“, изпратени от Априлов и Палаузов за отпечатването на „таблиците, граматиката, катехизиса и краснописанието“. Самият В. Априлов не отрича, че именно Д. Мустаков при свое посещение, вероятно в края на 1834 г., в Крагуевац като служител на сръбския княз Милош Обренович издейства печатането на български книги в откритата неотдавна типография. Между впрочем, пак с негово съдействие там печатат свои учебници и свищовските просветители Христати Павлович и Неофит Бозвели. През 1835 г. Димитър съдейства също така и на българите братя Христиди, собственици на взаимно гръцко училище в Букурещ, да отпечатат в княжеската печатница свой учебник³¹.

По въпроса за финансирането на габровските учебници в спе-

циализираната литература има две противоположни и същевременно неточни твърдения. Според първата група историци те са издадени изцяло със средства на В. Априлов и Н. Палаузов, а според втората, както може да се очаква, сумите са дарени от братя Мустакови и Бакалоглу. В действителност след едно забавяне от няколко месеца, предизвикано от технически и административни неуредици в печатницата, съвременната намеса на Михаил Герман съдейства за безплатно отпечатване на училищните помагала. Разходите от 1835 г. са поети от княз Милош Обренович. Княжеската печатница е открита през юли 1831 г., но едва от март следващата година започва да работи ефективно. Първите ѝ стъпки са свързани с редица трудности, които забавят нейната дейност. В разглеждания период тя е премествана от Белград в Крагуевац и обратно. Проблемите на сръбската типография се задълбочават именно през пролетта на 1835 г., когато директорът А. Берман я напуска, отнасяйки със себе си част от шрифтовете. В разразилия се скандал е намесен и българският книгоразпространител Н. Карастоянов, открил тайно по същото време печатница в Самоков. Без излишно задълбочаване в детайлите и тези факти красноречиво подсказват, че действителното забавяне на учебните помагала за Габровското училище може да се обясни с малкия капацитет и обективните трудности пред печатницата³². Приведените факти и разяснения налагат едно по-критично отношение към някои от твърденията на В. Априлов.

Тогава възниква въпросът – къде, все пак, отиват набраните от Одеса и Букурещ първоначални суми? Те са разходвани, поне до края на 1836 г., от обща каса, управлявана от букурещките директори като пряко ангажирани с непосредствените проблеми по устройството на училището, за което те представят необходимите отчети. Една част от тях са изхарчени около престоя на Неофит Рилски в Букурещ, друга немалка сума, както сочат документите, е поверена на Христодул Костович, изпратен за втори път от Мустакови като коректор в Крагуевац. С трета част от първите парични дарения В. Априлов и Н. Палаузов закупуват и изпращат в Габрово книги, карти и глобус и издържат при следването му в Одеса готвеният за учител в Габрово Игнат Стоянов³³.

Вероятно проблемите около печатането на българските книги в княжеската сръбска типография за бързо добиващото известност Габровско училище са причина букурещките дейци да подновят в продължение на три години настоятелното търсене на пътища за откриване на собствена печатница. Този въпрос, както ще стане ясно, е изследван в историографията, затова тук няма да го разглеждам подробно. Ще отбележа само някои по-съществени факти, пряко свързани с дарителските изяви на емиграцията и подбудите за тях. Райно Попович например твърди, че още в 1819 г. братя Мустакови имали намерение да открият типография в Букурещ. За съжаление, не разполагаме с повече доказателства за тогавашния проект, но косвено потвърждение за популярността на идеята е готовността и на Стефан Богориди през следващата 1820 г. да се ангажира временно с подобна инициатива³⁴.

Опитите за издействие на разрешение и закупуване на необходимите шрифтове и преса са подновени през 1836 г. Показателна е широката подкрепа не само на габровската букурещка емиграция. С идеята за българска печатница по това време са запознати и ангажирани Ан. Кипиловски, Р. Попович, Н. Рилски, д-р П. Берон, братя Мустакови, И. Д. х. Бакалоглу. Последният дори подава през 1837 г. молба за разрешение от влашкия Държавен секретариат. Вероятно тя не е удовлетворена, защото документите сочат продължителни разисквания сред емигрантските лидери в Букурещ и през лятото на следващата година. В писмо от 13 юни 1838 г. Димитър Мустаков споделя с Неофит Рилски своите надежди, че сега ще бъдат събрани достатъчно средства за скъпото предприятие, с които след два-три месеца ще се разреши въпросът³⁵. Уви, и този път ентузиазмът и голословните обещания не се оказват достатъчни.

Добре запознатият с родолюбивите проекти на емиграцията и пряк участник в много от тях Иван Селимински ни е оставил своето субективно мнение от 17 септември 1840 г. по този повод. „Злото съревнование и злонравие – пише той, – охладиха готовността на мнозина, та когато поминалата година стана в Букурещ събрание за устройване българска печатница, никой не

пожела да даде ни пари.“³⁶ Каква информация стои зад завоалирания, но доста категоричен намек на автора на писмото, можем само да гадаем. Безспорно е обаче твърдението за очертаващото се вече съревнование за първенство и изземване на инициативата в благотворителните и дарителски изяви между отделни лидери на букурещките и одески емигрантски дейци, в частност свързани с популярното вече Габровско училище. Ще припомним някои от известните факти около паралелната инициатива за българска печатница от 1837–1839 г., подета от Одеса. Нейният инициатор Васил Априлов ходатайства в Цариград чрез българина Стефан Богориди, добре познат на възрожденското ни общество с грижите си за просветата в родния Котел, за откриване на българска типография не къде да е, а в самото Габрово. Той не само търси висшестоящо съдействие за издействане на разрешение, но и умело популяризира идеята си чрез своите, предимно писмени контакти с много българи отвъд Дунав. Публикуваните документи, учудващо на пръв поглед, не съдържат податки за координиране на усилията и материалните възможности на богатите българи в Одеса и тези в Букурещ³⁷.

С голяма увереност може да се твърди, че по това време Високата порта разглежда издаването на разрешение за собствена печатница като особена привилегия за един народ, наред с правото на собствени паспорти и гранични карантинни пунктове. Косвено потвърждение за подобна теза е отново историята на сръбската типография. Усилията за нейното откриване датират от 1825 г. и са свързани с престоя на Михаил Герман в качеството му на сръбски дипломат в Петербург. И макар за Милош Обренович финансовата страна на проблема да не стои, той получава формално разрешение от своя сюзерен султана едва през 1829 г. при преговорите за хатишериф, регулиращ автономния статут на Сърбия³⁸. Тези факти дават и задоволително обяснение за упоритото нежелание на обиграния политик Стефан Богориди да се ангажира с отбелязаната по-горе успоредна и самостоятелна инициатива на одеските българи. Идват също така да покажат правилната насока на дейците от Букурещ, повечето на административни служби във Влашко или Сърбия и добре запознати с пра-

вилата в Османската империя, в търсенето на възможно разрешение от органите за управление на самостоятелните Дунавски княжества. Затова и представят своята инициатива като частно предприятие.

Подредената дотук фактология откроява ясно за повечето съвременни историци съществения принос на братя Мустакови за бързото и успешно реализиране на съвместната инициатива на одеските, букурещките и местните габровци. Любопитно е да се види как възприемат началната история на това взаимно училище, безспорно родено от безпрецедентна дотогава дарителска акция, неговите съвременници. И дали този пример за взаимопомощ и добри организационни способности не буди желание за родолюбиво подражателство?

Показателно е писмото, което И. Селимински изпраща на В. Априлов на 14 февруари 1835 г. Давайки своята оценка за Димитър и Христо Мустакови, той твърди, че те, „подбудени от еднакво с Вашето родолюбиво честолюбие, постигнаха това, което прадедите ни от векове благопожелаваха, а се надяваха с векове да се осъществи“. И по-нататък Селимински продължава: „Те успяха да основат първото ни на роден език училище. Това събитие създаде у народа още по-благи надежди.“³⁹ Позволих си този обстоятелствен цитат, защото добре очертава растящата и блазнаща за останалите популярност на габровската емигрантска фамилия. А тя, от своя страна, започва да диктува по-нататъшните им изяви не само като материално обезпечени търговци с разностранни контакти и познанства и като платени служители на сръбския княз Милош Обренович, работещи често в тясна близост и с руското генерално консулство в Букурещ. Но и като „тепли Болгарского просвещения ревнители“, както ще ги характеризира Райно Попович в излязлата през 1837 г. „Христоития“⁴⁰.

Ето някои примери. Със съдействието на букурещките габровци е определен споменатият вече Игнат Стоянович от Сливен за бъдещ учител в Габрово и по споразумение с Васил Априлов изпратен да се учи „с школски харч“ в Одеса. След като Неофит напуска Габрово и става учител в Копривщица, братя Мустакови му изпращат за обучение през 1838 г. неговия бивш ученик Георги

Иванов, като обещава да го подпомагат годишно с 200 гроша. През лятото на следващата година пак те връщат в Габрово „да влезе при учителя Калист взаимоучител“ Цвятко Недев. Така започва неговото дългогодишно учителстване, макар първоначалното му желание да е било придобиване на по-високо образование във влашката столица. Те оказват помощ и съдействие и на Атанас Иванов от Стара Загора в бъдещата му кариера на възрожденски даскал. Информацията за тези техни постъпки вероятно се разпространява бързо за тогавашните условия. За това свидетелства едно писмо на пловдивчанина Г. А. Морovenов до Н. Рилски. „Научаваме се, пише той на 10 юни 1839 г., че родолюбивите и музoлюбиви Мустакови отделят средства за бедни младежи да следват.“ Затова тяхната молба е копривщенският учител да ходатайства пред букурешките габровци за един техен братовчед⁴¹.

Вече бе посочено съдействието, което банскалите Марко Георгиевич и Михаил Герман оказват на братя Мустакови при намирането на подходящ учител, посочвайки им като такъв Неофит Рилски. Много документи свидетелстват, че тримата братовчеди от Банско водят сравнително редовна кореспонденция, взаимно се осведомяват за новости и активно се подкрепят. Добре известни са и техните родолюбиви почини, пряко свързани с издирване на старини и спомоществователство на български книги⁴². Имат също така възможност да бъдат в течение за ръководната роля на букурешките габровци в организирането на едно от първите обществени светски училища и като сръбски служители. Затова, когато започва подготовката по откриването на учебната година в Габрово, съвсем естествено у Марко Георгиевич⁴³ се заражда същата идея. Наличната информация обаче го сочи като самостоятелен дарител и организатор на проектираното ново училище в Банско. Вероятно затова среща първоначално трудности и неразбиране. Мечтата му намира реализация едва през 1858 г.

В началото на 1836 г. Д. и Х. Мустакови настояват пред Неофит да приеме и обучи в Габрово няколко деца от Тетевен за бъдещото училище, което Михаил Кифалов (1783–1868), тогава служител в руското консулство в Букурещ, се готви да открие в

родното си място. В писмо от 12 април същата година братята демонстрират отново подкрепата си за проектираното училище, като молят Н. Рилски да окаже и лично съдействие на Кифалов при предстоящото им, впоследствие нереализирано, запознанство. Очевидна е добронамерената съпричастност, която Мустакови проявяват към този тетевенец, придобил след 1842 г. голяма популярност с отпечатването на превода на Ю. Венелин под заглавие „Заради възрождение новой болгарской словесности“. Интересно е да се знае, че Христо Мустаков ще застане и зад други патриотични идеи на М. Кифалов, каквато е инициативата за създаване на централен дарителски фонд, с чиито средства да се подпомага и отпечатването на български книги. Доверието между двамата е видно и от факта, че Х. Мустаков, както ще стане ясно по-долу, е един от изпълнителите на приживе съставеното през 1855 г. и депозирано в руското генерално консулство в Букурещ завещание на М. Кифалов⁴⁴.

Ето и поредната инициатива за откриване на взаимно училище в средата на 30-те години на XIX в., пряко повлияна от примера на букурещките габровски епитропи. Тя обаче представлява възрожденските дарители в различна от традиционната представа за хора, запалени изцяло от идеалистични патриотични пориви. Става дума за амбициозно започнатия през 1835 г. и трудно довършен строеж на училищна сграда в съседната на Габрово Трявна, чийто пряк подбудител е живеещият в Букурещ Петър Сапунов. По-горе бе изяснено, че личното познание между него и фамилията Мустакови датира от първата четвърт на XIX в. и е свързано както с търговски интереси и общи контакти с руските консули във влашката столица, така и със съвместни книжовни проекти между младите тогава П. Сапунов⁴⁵ и Д. Мустаков. Историята на Тревненското училище е добре изяснена в литературата, затова тук ще отбележа само някои поучителни факти. Като основен капитал за създаване на училището Сапунов обещава наследството на починалия в Букурещ Никола Стоянов, известен повече като Кольо Бояджията, благодарение на което при своето посещение в Трявна успява бързо да привлече към инициативата си местното население. П. Сапунов дори осигурява стро-

ителните планове за новата сграда, изработени по подобие на Букурещкия лицей! Примамени и амбицирани от примера на съседите си габровци, иначе земните тревненски чорбаджии пропускат да отчетат немаловажния факт, че заявеният от Сапунов капитал от 31 032 гроша фактически не е налице. Затова остават изненадани, когато изпълнителят на завещанието им дарява 18 225 гроша под формата на 800 отпечатани евангелия! Все пак, тревненци не се отказват лесно и през 1836 г. му поверяват пет момчета, за да изучат взаимоучителния метод. П. Сапунов обаче ги отвежда не в съседното Габрово при Неофит Рилски, а ги взема със себе си в Букурещ, вероятно воден отново от амбициозно съперничество, неподозирайки новите неблагоприятия, които ще последват. Тук трябва също да се отбележи липсата на каквато и да е документирана инициатива и от страна на братя Мустакови за оказване на съдействие за тревненското училище. И малкото цитирани факти недвусмислено сочат първоначално съзидателно съревнование за догонване и първенство, постепенно прераснало в зле прикрит конфликт⁴⁶.

Възможното обяснение някои автори търсят в традиционното за цялото Възраждане съперничество между двете съседни селища с близък обществен климат и нагласи. Един публикуван документ обаче сочи по-съществени причини за очевидното нежелание на П. Сапунов да потърси съдействието на братя Мустакови, а също и за тяхната неприкрита незаинтересованост. В Търновския църковен кодекс е запазена съдебна спогодба от 14 януари 1835 г. между наследниците на починалия в Букурещ Никола Ст. Бояджията и техния братовчед и попечител на наследения имот П. Сапунов. Интересен е следният пасаж, според който те „с общо съгласие“ подаряват на взаимното училище в Трявна „615 жълтици, които Мустакови“ дължат на покойния. За целта роднините упълномощават писмено цитирания попечител да ги вземе и предаде на Търновския митрополит. Не е известно дали габровци са върнали дълга си, дарявайки го за тревненското училище. Но са запазени и други документи, съдържащи податки за недоразумения на лична основа⁴⁷.

Подробното запознаване с натрупания документален и ис-

ториографски материал около историята на Габровското взаимно училище, разглеждаща детайлно приносите на В. Априлов и Н. Палаузов⁴⁸, поставя пред историка на Българското възраждане интересен въпрос. От 1836 г. е видимо постепенното раздалчаване между одеските и букурещки директори по някои основни въпроси. Първоначалните разногласия са породени от известни недоразумения. За това вероятно допринася и естествената психологическа нагласа на мецената и неговата потребност от насърчаване и обществено признание, а също така и някои личностни особености в характерите както на Васил Априлов, така и на Димитър и Христо Мустакови. С времето тези разногласия не са изгладени, напротив, задълбочават се и от лични мотиви. Създадената атмосфера на съперничество се отразява негативно не само на Габровското училище. Но също така и на някои наблюдателни съвременници, които забелязват необявения открито спор за първенство, особено афиширан от Априлов и, съзнателно или не, вземат страна в него. Днес не само на историците е добре известен „победителят“. Васил Априлов е сред малцината възрожденци от първата половина на XIX в., притежаващи изключително чувство за историчност. Затова той съзнателно подчинява последното десетилетие от своя живот на една идея: „Аз ще счита себе си най-щастлив от човеците, ако като първий, дете дигнах гласът си за тяхна полза според силата си и способът си, стана причина на грядущите времена на благосъстоянието им.“⁴⁹ Би било любопитно върху тази премълчавана тема да се хвърли известна светлина.

Излязлата през 1835 г. българска граматика на Неофит Рилски може би поставя публично началото. Отпечатаното специално посвещение отчита само заслугите на братя Мустакови и дълбоко засяга Априлов. Неговото огорчение се засилва след като много източници, някои от които вече разгледани тук, налагат трайно в масовото съзнание първостепенната роля на букурещките дейци. Търпението на одеския дарител е изчерпано обаче, когато Райно Попович отпечатва през 1837 г. със специални благодарности към братя Мустакови своята „Христоития“⁵⁰. Много автори се доверяват отново само на В. Априлов и обясняват този

факт с непознаване на действителната ситуация и реалните приноси на отделните дарители, оправдателен мотив, който през 1840 г. използва самият Райно. Мисля, че не трябва да обвиняваме точно този дългогодишен учител и ерудиран елинист в неинформираност и липса на контакти, затова потърсих и друго осветление за неговото благоразположение към букурещките деятели през 1837 г. Известно е, че на 6 май Неофит Рилски напуска Габрово с намерение да отвори училище в Пловдив по покана на щедрия тамошен дарител Вълко Чалъков. Две писма на А. Кипиловски от това време хвърлят яснота и върху въпроса защо братя Мустакови се съгласяват, на пръв поглед безпроблемно, с напускането му. От цитираните документи е видно, че те всъщност са имали обещанието на Райно Попович веднага да поеме Габровското училище. По неясни причини обаче последният се отказва и остава в Карлово⁵¹.

Смятам, че надоразуменията между епитропите в Одеса и Букурещ се задълбочават до голяма степен и поради недостатъчна и ненавременна информираност. Както е известно, лична среща между тях е осъществена през септември 1847 г. във влашката столица, само седмици преди смъртта на Априлов. Всъщност те са заложили в самата идея за два ръководни външни центъра – местните габровци до края на 40-те години продължават да ги приемат за свои директори и се допитват за всяко нещо, като често умишлено, умело ласкайки ги, интригуват между тях, за да извлекат полза за училището. Много е вероятно и самият Неофит Рилски несъзнателно да е допринесъл за засилването на взаимното недоверие. Нередовното изплащане на заплатата му, както и бавното изпращане на учебниците, изнервят учителя. Той споделя притесненията си със своя братовчед Марко Георгиевич, който го съветва на 6 юли 1837 г. „на Априлова пиши и пожали се на них.“⁵² Междувременно Васил Априлов с присъщия нему тон си позволява енергично да наставлява възрожденските писатели и филолози и се опитва да наложи своите виждания за книжовен български език. Пряко засегнат от това е не само честолюбивият Неофит Рилски, но той решава да разреши, а после и да прекъсне кореспонденцията си с Одеса. Неподозирайки истинските при-

чини, тамошният меценат стаява съмнения и вероятно допуска намеса на братя Мустакови. Затова от 1838 г. все по-малко от неговите многобройни писма минават през Букурещ и той търси други посредници за своята кореспонденция, като се мотивира с различни причини. Това е и годината, в която умира Търновският митрополит Иларион Критски. Основателно е, мисля, предположението, че с неговата смърт изчезва последният авторитетен арбитър между одеските и букурещки габровци.

И накрая ще спомена още един факт, който привнася в разглежданото тук съперничество и лични мотиви. От малкото запазени документи е видно, че през 1840 г. един от племенниците на Димитър, Христо и Константин Мустакови, вероятно Васил, е записан да учи в Атина. Добре известно е субективното отношение на Априлов по въпроса за отрицателната роля на гръцкото образование като предпоставка за гърчееене на част от българите. В историографията са изяснени безспорните му старания да привлече българите към учебните центрове на Русия, като издейства държавни стипендии. Примамен от обещанията на В. Априлов за обучение в „Семинарията съ царско иждивение“, В. Мустаков напуска Атина и заминава за Одеса като съученик на Найдено Геров. Неговите роднини обаче не преценяват добре суровите условия и големите лишения, които съпътстват обучението на българите в Одеса и не след дълго той се връща в Букурещ. Поради това, както пише на 23 август 1841 г. Найдено Геров в писмо до Неофит Рилски, „сега Априлов има разпрвия с Константин Мустаков!“⁵³ Вероятно това се оказва достатъчно, за да превърне недоразуменията между Одеса и Букурещ в зле прикрит конфликт.

През 1841 г. излиза от печат любопитното съчинение „Денница на новобългарското образование“, изиграло огромна роля не толкова за популяризирането на Габровското училище, колкото на преките заслуги на своя автор – Васил Априлов. Зад афишираните намерения, а именно – да запознае русите с българите и да подбуди последните към родолюбиво съревнование и грижи за просвета, той трудно скрива желанието си да открие съществения принос за това на одеските дейци. Тук за първи път внимателният читател ще забележи публично отправената критика към

букурешките директори на училището⁵⁴. По-горе бе направен опит да се покаже неоснователността на обвинението към Димитър Мустаков относно забавянето при отпечатването на учебните помагала в сръбската княжеска печатница през 1835 г. и безотчетно разходването за това средства. Другите по-съществени упреци на Васил Априлов могат да бъдат изброени така:

– братя Мустакови не се грижат за завещаните от Теодосий х. Йовчев имоти и поради тяхната недобросъвестност не само училището не получава нищо, но и никой не знае за какво се харчат приходите;

– освен това, те и до днес, т. е. до 1841 г., не са изпълнили отдавнашното си обещание да подарят фамилните си имоти в Габрово на училището.

Относно последното Априлов вероятно има основание, доколкото братя Мустакови не даряват безвъзмездно имуществото си. От непълната документация е видно, че отпреди септември 1841 г. тяхната лична собственост в Габрово е записана в данъчните регистри на името на училището, но те продължават да получават част от доходите. За това свидетелства копие от писмо на габровската община до Н. Палаузов и В. Априлов от 24 февруари 1842 г. Тъй като от години семейството им няма представители, живеещи в Габрово, за техните имоти се грижи упълномощено лице, какъвто до есента на 1845 г. е Петър Роде. Вероятно поради небрежност или опит за лично облагодетелстване, той е заменен със съдействието на общината. В действителност от тази година училищните епитропи се заемат пряко със стопанисването на имуществото, като поправят воденици, отдават под наем долани за коприна, използват строителен материал от гората и получават част от общите неголеми доходи в полза на училището. Може да се отбележи също, че когато през юни 1848 г. Христо Мустаков пише своето първо завещание, сред изброените наличности и имоти той не споменава тези в Габрово⁵⁵.

По-сложен, но и много показателен за трудностите, пред които е изправена често възрожденската благотворителност, е проблемът с изпълнението на завещанието на цитирания многократно Теодосий Йовчев. Претенции към имотите в самото Габрово още

през 1834 г. безуспешно предявява търновският управител хаджи Мехмедаа ага и, както пише П. Цончев, през 1838 г. тамошните дарения са „освободени от посегателство“. Но проблемите не приключват напълно, защото става ясно, че поради оспорване на завещанието през 1845 г. е отстранен като „недостоеен“ от задълженията си на училищен настоятел Хр. Цанков, далечен роднина на дарителя⁵⁶.

Значително по-трудна за изпълнение се оказва тази част от завещанието, която касае приходите от недвижима собственост в Букурещ. От румънски документи научаваме, че Временното руско управление във Влашко (1829–1833) използва дарения на Габровското училище имот – къща № 794 в квартала „Куртя веке“, за казарма. Затова Димитър Мустаков в качеството си на изпълнител на завещанието подава на 19 септември 1832 г. молба до управляващия княжествата ген. Павел Киселев, за да реши проблема и да освободи имуществото от данъци към Влашкото княжество. Не е известно как точно са се развили събитията, но самият В. Априлов свидетелства, че в първите години след откриването училището в Габрово получава известни суми от това дарение⁵⁷.

Впоследствие обаче то е оспорено от роднини на завещателя. Братя Мустакови започват през 1836 г. поредица от нескончаеми процеси, които поглъщат всички приходи от дарението, за което свидетелстват многобройните писма, разменяни в продължение на години между Габровската община и Букурещ. Първоначално изпълнителите на завещанието са уверени в съдебния успех и дълго не се съгласяват на компромисна подялба. Към последното апелират на 14 декември 1842 г. габровци, отчаяни и уморени от дългогодишните „давии“. На следващата година те дори молят одеските директори „ако бы имало кабиля сос каковто способь можете мостаковите извадете оть епитроплякаты на Букурещкнаты мюлкь“ с надеждата, че някои други биха се справили по-добре. Скоро временните недоразумения между братя Мустакови и габровската община са изгладени. И, когато през 1847 г. благоприятният за Габровското училище изход изглежда близък, сякаш по ирония на съдбата, на 23 март в центъра на Букурещ избухва опус-

тошителен пожар. Материално засегнати са не само братя Мустакови. Изгарят и завещаните постройки. Габровци и сега не губят надежда и подават молби, както до генералното руско консулство, така и до управителя на Влахия, за да получат обезщетение чрез размяна на собствеността. Но този път за успешното разрешение на дългогодишния проблем препятства избухналата „влашка размирица“ – революцията от 1848 г. В следващите години Христо, а през 1864 г. и неговият наследник Григор Н. Мустаков в качеството си на наследствен изпълнител на завещанието, е изправен пред трудния проблем да намери лица, които да застроят и използват под наем предостъпените от румънското правителство на мястото на изгорелите имоти празни терени⁵⁸. Това е последното документално сведение за зловещата съдба на завещанието на Теодосий Йовчев. От гореизложеното дори и непрофесионалният читател може да прецени субективността на някои от твърденията, отпечатани в иначе ценната „Денница на новобългарското образование“⁵⁹.

В цитираното съчинение, както и в многобройните си писма, Васил Априлов, ясно заявява своето разбиране за възрожденска благотворителност. Авторът свързва това понятие изключително с материално или финансово пожертвование и е твърдо убеден, че обществото трябва добре да познава и почита своите дарители, както и да се вдъхновява от техния пример. „Тези, които не правят благодеяния (разбирай парични дарения – б. м., В. Р), не трябва да бъдат изваждани на сцената, тяхната участ е забравата!“ – пише той⁶⁰. Тази категорична присъда като че ли обяснява постепенното и сякаш тенденциозно омаловажаване на съществената роля, която имат букурещките директори за откриването и поддържането на Габровското взаимно училище през 30 и 40-те години на XIX в. Процес, започнат още от съвременниците и свързан пряко с интересния проблем за моделирането на някои възрожденски митове.

Предвид конкретната тема на изложението ми, тук няма да разглеждам обстоятелствено въпроса за митологизирането на отделни възрожденци от тогавашното българско общество. Но мисля, че отговорът не може да бъде еднозначен. Несъмнено съ-

ществен принос за растящата популярност на В. Априлов извън тесните граници на родното Габрово има още приживе самият той. Макар да не липсват негови критици, сред които са и приятели на Христо Мустаков като Захари Княжески и Найден Геров, В. Априлов умело „рекламира“ своите възгледи и реални приноси. Важна роля изиграва неговото завещание, чийто текст разкрива един добре обмислен и благороден дарителски жест. Затова не бива да ни учудва затрогващото старание, което полагат, от една страна, одеските душеприказчици, за да изпълнят точно волята му и, от друга, габровските епитропи, за да увеличат авторитета на своя благодетел. Резултат от тези съвместни усилия е не само издигнатият надгробен паметник в Галац. Но и излязлата през 1866 г. история на „Габровското училище и неговите първи попечители“, първооснова на много от популярните и недотам прецизни тези по въпроса и в модерната българска историопис. Нейният автор П. Р. Славейков отбелязва още в увода, че не всичко е „както трябва пълно и свършено“, вероятно защото осъзнава ограничената си изворова база, а именно – записките на дългогодишния учител и деловодител Цвятко Недев и документи, предоставени му в Одеса по време на краткия престой там. В изложението обаче липсва изцяло гледната точка на букурещките българи по създаването на Габровското училище. Нещо повече. От прецизно водената статистика за периода от 1868 г. до 1887 г. е видно, че нито един от 2006-те екземпляра от това първо издание на цитираната книга не е дарен или изпратен в Букурещ⁶¹.

И накрая ще подреда накратко още някои познати факти, които говорят, че за фамилията Мустакови благотворителните изяви не са самоцелни, нито са свързани единствено с емигрантска носталгия по родното място или търсене на социален авторитет. За някои от нейните представители, като Димитър и Христо, а по-късно и Григор, това е вътрешна необходимост, а защо не и начин за изява на национална принадлежност?

През 1846 г. след обиколка из някои от балканските владения на Османската империя в Букурещ за кратко отсяда епископ Порфирий Успенски. В своя дневник той споделя впечатления за интересното и малко тайнствено нощно посещение, което му оказ-

ват представители на букурещките българи – Хр. Мустаков, И. Селимински, И. Д. х. Бакалоглу и П. Ралчев. Те търсят съдействието му пред руския Синод за 12 стипендии за български младежи в Киевската духовна семинария, а също споделят и мнението си по разгарящия се българо-гръцки църковен спор. Впечатлен от тази среща, руският духовник по-късно ще допълни записките си: „Аз изпълних своето обещание; и Бог благослови моето ходатайство. От Букурещ са приети в Киевската семинария 11 българи в 1847 г. Шест от тях се учат на държавна издръжка, а пет – се издържат от пожертвования на тамошния митрополит Филарет.“⁶² От съхранените български и руски документи, част от които публикувани, днес знаем повече за дългогодишното старание на някои от дейците в Букурещ да превърнат Киев във втори след Одеса център за българска просвета, като осигурят не само държавни стипендии, но и открийт специален пансион.

Уверено може да се твърди, че сред главните действащи лица и в тези инициативи е Христо Мустаков. Основание за това са свидетелствата за познанствата и контактите му с руски дипломати, духовници и учени от този период. А също и някои от неговите по-късни изяви като един от лидерите на създадената по време на Кримската война емигрантска политическа организация, останала известна като Добродетелна дружина. Достатъчно красноречив за авторитета на Христо през 1857 г. е следният факт. По това време обезпокоените български колонисти от Бесарабия, осъдени по Парижкия мирен договор (1856) да живеят в обединените Дунавски княжества, възнамеряват да отстояват дарените им от руските императори автономни права, като изпратят в Букурещ свои представители. Н. Х. Палаузов, запознат с инициативата им, в писмо до Н. Геров вижда именно него като един от възможните ръководители на цитираната депутация. Прави също така впечатление, че възрастният вече Христо продължава да се грижи и да следи реализацията на редица от българите, завършили не само в Киев руски училища. Сред подпомаганите по различен начин от него са Т. Бурмов, И. Попхристов, В. Чалъков, Т. Икономов, И. Д. Икономов, Г. Мустаков, В. Д. Стоянов, а вероятно и И. Богоров⁶³.

Името на Х. Мустаков се свързва и с друг родолюбив почин на букурещката емиграция, за съжаление останал по различни причини нереализиран докрай преди Освобождението, макар финансирането му да е подпомогнато и от румънското правителство. Става дума за българската ефория, формирана по повод „Душезаповед със завещание“ на Михаил Кифалов от 1855 г. Христо е неин председател от създаването ѝ до смъртта си през май 1860 г. и като такъв активно работи за осъществяването на благородната идея за създаване на болница и централно училище в Търново⁶⁴.

Вероятно преди смъртта си Христо Мустаков пренаписва своето завещание и определя за изпълнител на последното си желание приятеля си Иван Селимински и племенника си Григор Н. Мустаков. Засега не разполагаме с пълния текст на този документ. Но от възрожденската преса научаваме за заделените в специален фонд 1800 жълтици, от чиито лихви се предвижда издръжането на младежи, следващи в Европа. Само В. Д. Стоянов успява обаче да се възползва от това завещание, и то за кратко. За съжаление, както обобщава Н. Жечев, „някои племенници оспорили волята на благодетеля и турили ръка на сумите, завещани за народни цели“. Съществува предположение, неаргументирано с конкретни позовавания, според което дарените от Х. Мустаков суми са присвоени от син на брат му Никола⁶⁵. Много е възможно Х. Мустаков да е преработвал неколккратно своето завещание. Основание за подобно твърдение ми дават не само посмъртните коментари във възрожденската преса и кореспонденция. В архива на Иван Селимински е запазен препис от „Духовно завещание на Христофор И. Мустаков“. То носи дата 7 юни 1848 и е написано година след разорителния за фамилията пожар в Букурещ. В него като наследници Христо сочи племенниците си Григор, Иван, Васил и Никола, балдъзата Анастасия и брат си Никола Мустаков, който е и изпълнител заедно с Иван Селимински. Този документ не предвижда създаването на обществен фонд за издръжка на българи, обучавани в чужбина. По-интересното обаче е, че именно този текст от 1848 г. е презаверен в Букурещ на 13 септември 1860 г. Нотариалният препис носи подписите на Григор Мустаков

и Иван Селимински. Вероятно потулената истина за дарените 1800 жълтици за общополезни цели е била добре известна на д-р Селимински, но днес не я откриваме в богатия му архив⁶⁶.

Необходимо е да се уточни, че за повечето наследници и преки родственици на разглежданите тук представители на фамилията Мустакови не са правени специални проучвания. Безспорно е обаче, че мнозина от тях, родени и възпитани извън Българско, не само не проявяват интерес към делата на Габровското училище, но все по-тясно свързват живота си с „осиновилата ги Родина“ – Румъния. Затова не бива да ни учудва фактът, че тяхното засичане в документи става все по-трудно.

Показателно изключение от напредващата румънизация на голяма част от българските заселници отвъд Дунав са примерите за благотворителните изяви на племенника на Х. Мустаков – Григор, цитиран в някои документи като негов пряк наследник (Христо не е женен и не оставя потомство). Нему Т. Икономов с благодарност посвещава своята комедия „Ловчанският владика или бела на ловчанският сахатчия“, излязла през 1863 г. с финансовата му подкрепа. Името на Григор Мустаков е често срещано, редом с това на дългогодишния скромен и верен приятел и поддръжник на всички родолюбиви почини на фамилията Мустакови – Иван Д. х. Бакалоглу, сред дарителите на българското читалище в Букурещ. Той е и един от подкрепилите инициативата за отваряне на българска църква и училище в румънската столица през 1865 г.⁶⁷

В този материал не бе обхваната пълно разностранната дейност на разглежданите представители на една от най-многобройните и дейни български емигрантски фамилии. Допълнително изследване заслужава както осветляването на някои биографични моменти, така и специфични въпроси като например поясняването на техния принос за подпомагане на българската възрожденска книга и периодичен печат. Професионален интерес предизвикват и политическите виждания и конкретни изяви на някои от активните братя Мустакови. Но и от изнесеното тук безспорно е видно, че те заслужават едно достойно място в българската историопис.

Подреденото в настоящата статия поставя още един въпрос. Той е свързан с налагащия се извод, че проучването на различни аспекти от многообразната история на Българското възраждане често е тясно обвързано с такива неизследвани въпроси, каквато е разгледаната тук тема. Смятам за съществени недостатъчно проучените проблеми за възрожденската благотворителност и като особено показателни за нивото на самоорганизация и взаимопомощ, характеризиращи всяко зряло общество, намиращо се дори в условията на чужда държавна власт. Въпрос, на който историческата ни наука трябва да намери верния отговор, за да прецени обективно и някои от аспектите на политическата ни история, особено в първата половина на интересния XIX в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Натрупаните архивни публикации и общи изследвания, в които осезаемо присъства името на голямата габровска фамилия Мустакови със своите стопански, политически и културно – благотворителни изяви, са многобройни, затова тук ще посоча само по-важните: *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996; Из общественото и културно минало на Габрово, Габрово, 1996; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). С., 1951; *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: *Omagiu lui P. Constantinescu – Jași cu prilejul împlinirii a 70 de Ani.* București, 1965, 369–374; *Косев, Д., В. Дикулеску, В. Паскалева.* За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. – В: *Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания. I. (XII–XIX в.).* С., 1965, 286–371; *Тодоров, Н.* Филики етерия и българите. С., 1965; *Коледаров, П.* Към предисторията на Добродетелната дружина. – ИИИ, 1966, 16–17, 385–406; *Велики, К.* Румънски влияния и приносът на българската емиграция от Влахия в създаването на български модерни училища. – В: *Страници от миналото на българския народ.* С., 1987, 129–152; *Поглубко, К.* За да бъдат полезни на народа си. С., 1976; *Венедиктов, Г.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. – В: *Българското възраждане и Русия.* С., 1981, 212–237; *Жечев, Н.* Културна дейност на българската емиграция в Букурещ през тридесетте години на XIX в. – В: *Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в.* С., 1980, 202–230; *Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането.* Годишник. История на образованието в Бъл-

гария. 3, 1985, 22–38; Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991; Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура през първата половина на XIX в. С., 1983; Цамбазовски, К. Привредне везе бугаре Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и уставо-бранитеља. Београд, 1986; Бурмов, Т. Дневник. Спомените ми. Автобиография. С., 1994 и др.

² Съществуват някои податки, които дават известно основание към условно нареченото „първо поколение“ Мустакови да бъде причислен и Васил, когото откриваме като търговец в началото на XIX в. първоначално в Москва, а след това и в Казан. На него съсобствениците Никифор Мустаков и Васил Априлов продават в 1810–1811 г. част от терена на бившия княжески дворец в Букурещ. Вж. Цончев, П. Преживелици на Габрово от края на XVIII в. до Освобождението (Материали и спомени). – БИБ, II, 1929, № 4, с. 127; Из стопанското минало..., с. 602; Из общественото и културно минало..., с. 281; Iancovici, S. Цит. съч., с. 370.

³ По-конкретно и подробно за разнообразната им стопанска активност вж. БИА–НБКМ, II А 7807, търговски тефтер на х. Христо Рачков; Априлов, В. Денница на новобългарското образование. – В: Съчинения. С., 1968, с. 97, б. 23; Цончев, П. Из стопанското минало..., с. 76, 214, 332, 335, 387, 444–458, 469, 471–475, 597, 600–601; Iancovici, S. Цит. съч., 369–370; Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПР, 1959, № 6, с. 68; Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV в.–1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 165, 175; История на Габрово. С., 1980, с. 54, 57; Панова, С. Търговски спор пред Виенския съд от 1752 г. – ИДА, 64, 1992, с. 267.

⁴ Сред малкото документи, потвърждаващи тази разпространена практика, е един регистър на руското консулство в Букурещ, описващ стоките, внесени от Влашко в Русия за 1799 г. В него „Йона Мустаков“ многократно е споменаван като руски търговец наред с познатите ни Христофор и Филип Априлови, Иван Бакалоглу, Иван Келифаров. Вж. Documente privind Istoria României. Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki. IV Rapoarte diplomatice ruse (1797–1806). Bucureşti, 1974, p. 273. За някои от търговските съдружници на Мустакови, сред които и х. Хр. Рачков и Т. П. Йовчев, съществуват податки, потвърждаващи статута им на нежински „гръцки“ търговци. Вж. Славейков, П. Габровското училище и неговите първи попечители. – В: Съчинения. Т. 5. С., 1977, с. 506, завещанието на Теодосия П. Йовчев; Цончев, П. Из общественото и културно минало..., с. 364, б. 2. Повече вж. Митев, П. Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ. ИФ, 88, 1995, 69–80.

⁵ Сырку, П. Описание бумаг епископа Порфирия Успенского. СПб., 1891, с. 387; Мавродинов, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955, с. 66. Радкова, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972, с. 37, 183, б. 73. Иконите са „Успение на Иван Рилски“ и „Покров Богороди-

чен“. За съжаление, авторката не датира тази информация.

⁶ Сведения за петимата популярни в първата половина на XIX в. братя Мустакови ни дава възрожденският просветител А. Иванов – Чърти из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Пловдив, 1896, с. 20. Съвременният румънски изследовател С. Янковичи документира като такива братята Никифор, Николай, Христо(фор), Димитър и Константин. Вероятно старият х. Иван умира преди април 1815 г., когато наследниците му си поделят имуществото. Мястото на бившия княжески дворец, където през 1818 г. е построен прочутият хан „Габровени“, става собственост на Николай. Вж. *Iancovici, S.* с. 371. И през 1835 г. братята живеят в престижната махала Куртя веке, както сочат преброяванията, направени тогава от властите. В публикуваните от С. Романски списъци четем: „Никула Мустаков,... Костя брат Мустаков,... Христе Мустаков,... Димитрие Мустаков,...“ Тези статистически списъци дават досега неизползвана информация и за семейното положение на братята, за някои от имената на наследниците от третото поколение, както и за началния етап на румънизация сред тях. Вж. *Романски, С.* *Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, с. 591.*

⁷ *Велики, К.* Цит. съч., с. 76; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 178, 204–205, 221, б. 33; АО на БАП, ф. 34, а. с. 398, л. 34–35, 73; а. с. 392; а. с. 368, л. 154; а. е. 473, л. 2; а. е. 366, л. 38–39; а. е. 369, л. 81, 144. Цит. по: *Жосев, Д., В. Дикулеску, В. Паскалева* Цит. съч., с. 308. Ще припомня и популярното сведение, че през 1867 г. Георги Раковски прекарва последните седмици от своя живот именно във вилата на лозето на братя Мустакови, вж. *Раковски, Георги Стойков.* *Възгледи, дейност и живот. Т. 2. Документални материали. С., 1968, 110–111, д. 65; Жечев, Н.* *Букурещ – културно средище...; Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371.

⁸ Някои автори твърдят, че там той е завършил военна академия. С оглед на времето, в което живее и се изявява Николай, известен и като бивш делибашия на княз Моруз, достигнал до чин болярски питарий (доставчик на храни за войската), е по-логично друго обяснение. Вероятно неговите контакти с Русия са свързани най-вече с търговските дела на рода. Възможно е да имат и политическа основа, за което подсказват някои документи. През 1822 г. Димитър Мустаков ще потвърди пред руския учен П. Кепен пребиваването на брат си през 1812 г. в Москва, откъдето бил принуден, вероятно във връзка с Наполеоновото нахлуване, временно да се оттегли към р. Волга. Вж. *Венедиктов, Г.* Цит. съч., с. 218. Вж. още: *Цончев, П.* *Из стопанското минало...,* с. 598; *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371.

⁹ БИА–НБКМ, II А 7792а – Коширна книга на габровските училищни епитропи.

¹⁰ *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371; *Велики, К.* *Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, с. 143.*

¹¹ БИА–НБКМ, II А2246, II А2248, II А2249; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 288, 291; *Жечев, Н.* Цит. съч., с. 50, 55, 124–125, б. 17, 195;

Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската..., с. 38, б. 8; Из архивата на Найден Геров. Кореспонденция с частни лица. Съставил Т. Панчев. Т. 1. С., 1911, с. 277, 278, д. 438, 439; с. 520–521, д. 839; *Велики, К.* Д-р Н. С. Пиколо във Влашко. – В: Д-р Никола С. Пиколо, изследвания и нови материали, издадени по случай сто години от смъртта му (1865–1965). С., 1968, с. 246, б. 47; *Поглубко, К.* Цит. съч.; *Алексиева, А.* Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: Проблеми на балканската история и култура. С., 1979, *Studia Balcanica*, 14, 166–167; *Анчев, А.* Руската общественост и българското национално възраждане през 30–50-те г. на XIX в. – В: Българското възраждане и Русия..., с. 352, 354.

¹² *Романски, С.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – СпБАН, 54, 1937, 107–110; *Вендиктов, Г.* Цит. съч., 218–219, 226, 229–230; *Жечев, Н.* Цит. съч., 54–55, б. 83; *Конев, И.* Литературни взаимоотношения и литературен процес. (Българската литература във взаимоотношенията си с балканските литератури). С., 1974, 174–175.

¹³ Началните контакти на Димитър са осъществени чрез Г. Евангелидис, апостол на Филки етерия, когото предвидливият Милош Обренович дори назначава през 1818 г. в своята канцелария, за да бъде в течение на предстоящите събития. Чрез него сръбският княз контактува и с цитирания руски консул в Букурещ, който ще вземе под свое покровителство през 1821 г. набедения за етерист Д. Мустаков. Този период съвпада и с разрастване на сръбско-влашката търговия, в която бързо са ангажирани и Д. и Х. Мустакови. Вж. *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. 2 (1821–1826). Београд, 1909, 13–14, 447, б. 1; књ. 3 (1827–1835). Београд, 1912, с. 134; *Џамбазовски, К.* Цит. съч., 31–32; *Маринковић, М.* Турска канцелария кнеза Милоша Обреновића (1815–1839). Београд, 1999, 27–28. Повече за симпатиите на Димитър към гръцката революционна организация през 1820–1821 г. вж. *Iancović, S.* Цит. съч., 371–372; *Тодоров, Н.* Цит. съч., с. 55, 59.

¹⁴ Михаил Герман (ок. 1780–1840) след не много успешна търговска кариера свързва трайно името си с вярна и дългогодишна служба като личен довереник на Милош Обренович. Сръбската историография, макар да признава големия му принос в десетилетната умела дипломатическа борба за изграждане и укрепване на сръбската автономия, не крие пристрастното си, често неласкаво отношение към този българин от Банско. Интересно е да се отбележи, че статутът на М. Герман не винаги е точно институционализиран, затова го срещаме в документите и като депутат на сръбския народ, и като таен куриер на княз Милош, и като руски пратеник. По-подробно за него и рода му вж. БИА–НБКМ, ф. 653, а. е. 1–13; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. 1, (1813–1820), Београд, 1908, Књ. 2, књ. 3; *Арнаутовић, А.* Штампариије у Србије у XIX веку. Београд, 1912; *Крестић, В., Н. Петровић.* Протокол кнеза Милоша Обреновића. 1824–1825. Београд, 1973; *Џамбазовски, К.* Цит. съч.; *Грађа за историју бугарског народа.* Уредио Кл. Џамбазовски. Београд, 1987; *Жечев, Н.* Цит. съч.; *Бояджиева, Е.* Банско, неугасващи имена от Възраждането. С., 1994.

¹⁵ До окончателното урегулиране на автономния статут на Сръбското княжество в самия край на 20-те години на XIX в. неговите интереси във Влашко са защитавани от тайни агенти, често официално зачислени като щатни служители на руското генерално консулство в Букурещ, но заплашани от Милош Обренович. Интересно е да се знае, че официално представителство под формата на Сръбска търговска агенция е открито едва през октомври 1835 г., когато за негов пръв служител е назначен М. Герман, а за заместник – Д. Мустаков. С документ от 1837 г. сръбският княз назначава Димитър, който тогава се намира на друга, вероятно руска служба, за „съветник“, използвайки го в различни мисии. Повече вж. Грађа за историју..., д. 88.

¹⁶ Вендиктов, Г. Цит. съч., с. 226; Гавриловић, М. Цит. съч., књ. 2, с. 49, 50, 92, б. 1; књ. 3, с. 134.

¹⁷ Гавриловић, М. Цит. съч., књ. 2, с. 91–92, б. 1, књ. 3, с. 135, б. 1, 136; Јапсовиќ, С. Цит. съч., 372; Крестић, В., Н. Петровић. Цит. съч., с. 26, 153, 154, 278, 553, 555–556, 445, 546; Џамбазовски, К. Привредне везе..., 22–23, 31; Грађа за историју..., с. 1, 82, д. 1, 79, 90; Стојанчевић, В. Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку. Београд, 1990, с. 66.

¹⁸ Грађа за историју..., с. 222, д. 173. Повече за пожара в Букурещ и неговите последици вж. Трајков, В., Н. Жечев. Цит. съч., с. 322.

¹⁹ Из архивата на Н. Геров... Т. 1, с. 198, д. 336, с. 203, д. 337; Т. 2, С., 1914, 399–400, д. 2259; Коледаров, П. Цит. съч.; Улунян, А. Документи об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е г. XIX в. – Във: В памет на акад. Михаил Димитров. С., 1974, 739–742; Ангелова-Савекова, И. Патриотизмът на благодетеля д-р Никола Василяди. – В: Традиционни обществени структури и исторически личности в Габровско XII–XIX в. Габрово, 1997, с. 147.

²⁰ Априлов, В. Цит. съч.; Денница..., с. 41, 49–50; Цончев, П. Из общественото и културно минало..., 645–646; Каролев, Р. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. V. История на Габровското училище. С., 1926, 8–10; Арнаудов, М. Васил Евстатиев Априлов, живот, дейност, съвременници (1789 – 1847). С., 1971, с. 115, 122–123; История на Габрово..., с. 82; Жечев, Н. Цит. съч., с. 191.

²¹ БИА–НБКМ, П А 2045, П А 2050 – отчети на училищните епитропи в Габрово; Цончев, П. Цит. съч., с. 392; Каролев, Р. Цит. съч., 11–12; История на Габрово..., с. 81; Радкова, Р. Цит. съч., с. 47.

²² Цит. по: Жечев, Н. Цит. съч., 148–149. Завещанието вж. у: Славейков, П. Цит. съч., 506–509.

²³ В литературата въпросът с финансирането на Габровското училище не е получил задължително изясняване. Някои изследователи са категорични в твърдението си, че през целия възрожденски период то е „едно от малкото български училища, които не страдат от недостиг на средства“ вж. Димитров, А. Учебното дело в Трявна през Възраждането. – В: Трявна. С., 1982, с. 92. За започване строежа на габровската училищна сграда през 1833 г. послужили

10 000 гроша, които общината взема, според едни податки, под лихва от Търновския митрополит, а според други – това са пари, събрани от дарения за черквата „Св. Иван Предтеча“. *Априлов, В.* Цит. съч., с. 42, 51; *Славейков, П.* Цит. съч., с. 412, б. 6; с. 413, б. 8; 523–666 – сметки на директорите и епитропите на габровското училище; *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 458; Из общественото и културно минало..., с. 396, 647; *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 52, д. 1; с. 68, д. 14. Р. Радкова приема, че габровци създават специален обществен фонд за тази цел, вж. цит. съч., с. 46, 67. Един по-обстоятелствен историографски преглед показва съществуването на разнообразна и пръсната, често и противоречива информация, както за финансирането на строежа на училищната сграда, така и за изплащането на учителските заплати, а също и за отделни индивидуални парични дарения и завещания. Въпроси, изискващи специално изследване въз основа на запазената документация, част от която вж. БИА–НБКМ, II А 2045–2051, II А 7792, II А 7792а, II А 7772–7774. Някои от училищните кондики са получени в Габрово и заверени от тамошните епитропи едва през 1840 г., въпреки утвърденото мнение, че те са изпратени от Одеса още през 1832 г.

²⁴ Такъв призив отправя още през 1926 г. Ив. Шишманов, като пише: „Априловата слава значително е затъмнила заслугите на тия ревностни наши патриоти... Изисква се едно по-справедливо разпределение на похвали и укори.“ Вж. *Шишманов, И.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели. – СбБАН, кн. XXI, клон историко-филоложки и философско-обществен, 13, 1926, с. 405.

²⁵ Интересно е да се отбележи, че намирането на учители за Габрово, които да са „почтени и благонравни, щото учащите се не само да успяват в учението, но и да стават добри и полезни граждани“, е задължение на братя Мустакови като изпълнители на завещанието на Теодосий Йовчев. Вж. *Славейков, П.* Цит. съч., 506–509; *Жечев, И.* Братя Мустакови и учебното дело..., 26–27. И те ще продължат да изпълняват този свой ангажимент и след като Н. Рилски ще напусне Габровското училище през 1837 г.

²⁶ Вж. интересното писмо на Марко Георгиевич до Неофит Рилски от 8 октомври 1833 г., публикувано от: *Стобийски епископ Арсений.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1984, 24–25. От документа е видно също, че още по това време Неофит е известен за същностната роля, която ще имат одеските дейци за финансовото поддържане на Габровското училище. За избора на новия учител вж. История на Габрово..., с. 83; *Радкова, Р.* Цит. съч., 51–53, 59, 110; *Григоров, И.* Ролята на културно-просветните институции за съхраняването на българската диаспора в Румъния и Южна Русия през XIX в. и участието на габровската емиграция в тях. – В: Традиционни обществени структури..., с. 116. В някои по-стари изследвания се твърди, че определянето на Н. Рилски за такъв е също заслуга на Васил Априлов – *Цончев, П.* Из общественото и културно минало..., 397–401. Трябва да се уточни, че косвеното запознанство между тях датира едва от 1835 г., като и

след това често братя Мустакови са посредници в кореспонденцията на одеските дейци с Н. Рилски и Габровската община.

²⁷ Повече вж. *Снегаров, И.* Цит. съч., 54–55, д. 3; 57–59, д. 8, 59–60, д. 9; *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч., 26–32, д. 5–7, 9; *Радкова, Р.* Цит. съч., 52–53, 55, 64; Още за родното място на Неофит Рилски и за следването му в Букурещ. – *ИПр*, 1972, № 6, с. 105; *Велики, К.* Румънски влияния и приносът на българската емиграция..., с. 142; *Арnaudов, М.* Цит. съч., с. 164; *Жечев, Н.* Културна дейност на българската емиграция..., с. 193, 222; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 282, 392, б. 50. В достъпната литература е коментирано, но и основателно приемано с резерви, епизодичното и не много ясно свидетелство на митрополит Иларион Критски за известни недоразумения между Неофит и неговите домакини – Мустакови. Трябва да се отбележи, че Търновският митрополит прави изводите си от оплакване на самия Н. Рилски, а неговият изнежен нрав е добре документиран. Най-вероятните причини за това недоразумение са материалните условия, ограничени средства и къси срокове за трудоемка творческа работа. Не случайно още в края на август 1834 г. рилският монах настоява да се върне в Габрово преди да е завършил всички преводи.

²⁸ Болгарская граматика сега първо сочинена от Неофита П. П. суцаго из свещеня обители Рылская, за оупотребления на славеноболгарските оучилища, а на свет издана от любородните предстоятели за Болгарското просвещение Г. братия Мустакови, жители Букорешки, съ иждивението на общото новосоставлено в Габрово училище. Крагуевац, 1835 г., с. V; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 50, б. 68.

²⁹ *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 20, 69, 75, 78, 154; *Жечев, Н.* Цит. съч., 191–200; Братя Мустакови и учебното дело...; *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура..., с. 47, 70, б. 114; *Велики, К.* Цит. съч., с. 143.

³⁰ През целия престой на Неофит Рилски в Габрово той получава годишната си заплата на части от букурещките епитропи чрез посредничеството на Иларион Критски. Братя Мустакови нееднократно изказват пред Търновския митрополит готовност за нейното увеличение. Това нетрадиционно финансиране на основния учител е фиксирано и в училищната документация, където четем, че годишното „жалование“ на Неофит е „от Букурещ и не влиза в училищния смет какът му“. БИА–НБКМ, II А 2051. Същия документ, но публикуван с известни и тенденциозни съкращения, вж. Документи по учебното дело във Враца, Градец, Елена, Габрово, Разград, София, Сливен, Шумен. – *УПр*, 1907, № 4, 377–389. Вж. също: *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 69, 73, 79, 88, 94, 159. За отбелязване е, че всички останали учители, преди и след Н. Рилски, получават възнагражденията си от общата училищна каса в Габрово или от Одеса.

³¹ *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 71, 73; *Априлов, В.* Цит. съч., с. 51, 104, б. 32; *Конев, И.* Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения. (Материали и документи). С., 1966, 19–20, б. 1; *Бойчева, В.* Отпечатване на

български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. (По документи и материали из сръбските архиви). – ИИБКМ, 1976, т. XIV (XX), 214–218, 222. Вж също: *Димова, В.* Книгоиздаването на Балканите и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: Проблеми на балканската история..., 216–217. Авторката изнася някои факти, които косвено биха хвърлили светлина и върху историографския спор по въпроса в кое училище Н. Рилски наблюдава новия взаимоучителен метод на преподаване.

³² За безплатното отпечатване свидетелства и Христодул Костович в писмо от 15 февруари 1835 г. След ходатайството на „мошну Герман“ сръбският княз „се обеща колкото книги се щампосват за Габровската школа бадихва“ – вж. *Бояджиева, Е.* Цит. съч., с. 63. Подробно за трудностите пред сръбската типография вж. *Арнаутович, А.* Цит. съч.; *Бойчева, В.* Цит. съч., с. 219–225. Повече информация за случая с Н. Карастоянов и неговото оневиняване у: *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 74; Първата българска печатница. – МПр, 1939, № 3–4, с. 18; *Радкова, Р.* Цит. съч., 133–134; *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, с. 73.

³³ БИА–ИБКМ, II А 2045, 2050. Прави впечатление, че в тези училищни сметки на габровските епитропи имената на В. Априлов и Н. Палаузов се появяват едва през 1846 г. Вж. също: *Славейков, П.* Цит. съч., 564–581 – сметка на временните настоятели за учебните заведения в Габрово, 664–666, сметка на братя Мустакови що са зели и дали за Габровското училище.

³⁴ *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 132, 136; *Арnaudов, М.* Цит. съч., с. 241.

³⁵ *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 34, 190; Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 91; Първата българска печатница..., 14–15; *Жечев, Н.* Културна дейност на българската емиграция..., с. 225; Букурещ – културно средище..., с. 49.

³⁶ Библиотека д-р Иван Селимински. Кн. 14. С., 1931, с. 12, б. 69.

³⁷ *Априлов, В.* Цит. съч., 43–44; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 39; Първата българска печатница..., 12–13, б. 69; *Цончев, П.* Из общественото и културно минало..., с. 405; *Радкова, Р.* Цит. съч., 137–138.

³⁸ *Гаврилович, М.* Милош Обренович. Кн. 3 (1827–1835). Београд, 1912, с. 60, 144.

³⁹ Библиотека д-р Ив. Селимински. Кн. 14, с. 3.

⁴⁰ Христоития или благонравие... от елинският на Славено-болгарският наш язык преведенна от Райна Поповича изъ Жеравна Карловскаго елиногреческаго оучителя. Будим, 1837, 38–39, 319.

⁴¹ *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 189, 234; *Иванов, А.* Цит. съч., 20–21; *Велики, К.* Цит. съч., с. 144, 151, б. 61; *Арnaudов, М.* Цит. съч., с. 75, 77; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 205; Братя Мустакови и учебното дело..., с. 31.

⁴² *Бойчева, В.* Цит. съч., с. 215, 221; *Радев, Т.* Обществението слоеве у

спомоществателите на някои от най-ранните български старопечатни книги. Год. на Българския библиографски институт „Елин Пелин“, 5, 1955, с. 143; *Бояджиева, Е.* Цит. съч.

⁴³ Марко Георгиевич е роден около 1795 г. и умира през 1865 г. Добре образован за времето си, той е привлечен на служба при сръбския княз Милош преди 1821 г. и често е ангажиран в поверителни мисии. За високото българско самосъзнание и на този сръбски агент свидетелства самият Вук Караджич в писмо до М. Обренович: „... Марко лично пред мен разказваше на своя учител по френски, че българският народ е по-велик и по-знатен от сръбския...“ Че интересите му към светската просвета не са мимолетни свидетелства и съставеният от него през 1833 г. „Забавник“. Вж. повече: *Гаврилович, М.* Цит. съч. Кн. 2, с. 413, 448, 536; кн. 3, т. 26, 141–143, 148, 152; *Крестич, В., Н. Петрович.* Цит. съч., с. 180, 236, 261, 456; *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч., 22–23, д. 3; *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 17, 38, 51, 76; *Стојанчевич, В.* Цит. съч., с. 64; *Бояджиева, Е.* Цит. съч., с. 57, 70, 72–73, 90–94, 170, б. 38, 39.

⁴⁴ *Йорданов, В.* Дарители на народната ни просвета. Биографични бележки. Кн. 1. С., 1911, 69–77; *Снегаров, И.* Цит. съч., 110–111, д. 49; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., 60–62, 102, 243; Културна дейност на българската емиграция..., с. 216; „Родолюбив и народен мъж“. Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. – В: Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. 1996–1997. Т. 2. С., 1999, 177–188; *Велики, К.* Цит. съч., с. 145; *Стателова, Е.* Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987, с. 115.

⁴⁵ По-подробно за П. Сапунов вж. *Богданов, И.* Трявна през Възраждането. С., 1977, с. 8, 47, 127–134, 142–143, 150; *Радкова, Р.* Петър К. Сапунов. – В: Трявна. С., 1982, 272–282.

⁴⁶ Подробно вж. БИА–НБКМ, ф. 129 (Х. Даскалов), а. е. 1, л. 36; а. е. 166, л. 33–34, 124–127; *Априлов, В.* Цит. съч., 58–59, 115–116, б. 48, 49; *Гошев, И.* В Трявна през времето на последните търновски гръцки владци (1820–1870). – БИБ, 1930, № 2, с. 216; *Димитров, А.* Учебното дело в Трявна..., 89–92, 97; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 129, 202–204

⁴⁷ *Снегаров, И.* Старият търновски църковен кодекс. Документи. – ГСУ, БФ, 11, 1933–1934, С., 1934, с. 54, д. 71; Принос към биографията на Неофит Рилски..., 74–76, д. 181; с. 122, д. 53; БИА–НБКМ, II В 676.

⁴⁸ Вж. например: *Славейков, П.* Цит. съч., 404–666; *Каролев, Р.* Цит. съч.; *Цончев, П.* Цит. съч.; *Арнаутов, М.* Цит. съч.; Светилник на новобългарската просвета. Доклади и съобщения от научната сесия в Габрово, организирана по случай на 130-годишнината на Габровското училище. С., 1966; Васил Априлов и българската възрожденска култура. (Сборник с изследвания по случай 200 г. от рождението му). С., 1990 и пос. там литература.

⁴⁹ *Славейков, П.* Цит. съч., с. 519, завещанието на Василия Е. Априлов. Вж. също: *Конев, И.* Васил Априлов и българо-руските културни взаимоотно-

шения. – В: Ние сред другите и те сред нас. Литературни взаимоотношения. С., 1984, 97–117.

⁵⁰ *Снегаров, И.* Принос към биографията на Райно Попович..., 159–160, д. 59, вж. и д. 63. Този поглед върху нещата би обяснил също защо едва през 1836 г. Априлов прави първите си опити да осъществи връзка с Ю. Венелин. Въпрос, на който търсят свои отговори още И. Шишманов и М. Арнаудов. Вж. подробно *Арнаудов, М.* Цит. съч., 128–133, 143.

⁵¹ *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 110, д. 41, с. 112, д. 42; с. 241–242.

⁵² *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч., с. 69, д. 33; Копия на някои писма, изпращани от габровските училищни епитропи, вж. БИА–НБКМ, II А 7792а.

⁵³ *Шишманов, И.* Цит. съч., 240–241; Из архивата на Н. Геров... Т. 1, с. 277, д. 438; с. 278, д. 439; *Радкова, Р.* Дванадесет неизвестни писма на Неофит Рилски. – ИДА, 25, 1973, с. 103, д. 7. Вж. също: БИА–НБКМ, ф. 28 (И. Селимински), а. е. 23, л. 5–6; *Априлов, В.* Цит. съч., с. 122, б. 62; *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 178, д. 65.

⁵⁴ *Априлов, В.* Цит. съч., с. 102, б. 27; с. 103, б. 28; с. 104, б. 32. Добросъвестното запознаване с наличната документация не оставя съмнение, че този мотив присъства често и преди в запазената кореспонденция, но също така сочи, че 1841 г. се явява връх в това междуличностно съревнование, превърнало се в полемика с обществено значение. За последното свидетелства този обстоятелствен цитат от писмо между Р. Попович и Н. Рилски с дата 8 февруари 1841 г.: „... Г. Априлов не престанно пише в Букурещ по сичките родолюбиви и оучены чловеци, камъ които явно говори за Мустакови, чи са совсемь нерадивы за болгарското добро, и иматъ между себе прение и негодувание. Тии им ишат непрестанно хисап (сир. Одесяныте) за габровската школа, а они (сир. М.) нищо не им отвещават. Странна работа воистину! А Мустакови, от друга страна казували, че одессяните никакво добро не были показали за нея школа... Тия работы ми са омразнали, кир Неофите! най-много на тоя светъ, сир. кога гледамъ оумните и хитрите да немат согласие...“ Вж. *Шишманов, И.* Цит. съч., с. 233.

⁵⁵ БИА–НБКМ, II А 7792-а, II А 2046, II А 7774. Завещанието на Хр. Мустаков вж. пак там, ф. 28 (Иван Селимински), а. е. 11, л. 43–44. *Славейков, П.* Цит. съч., с. 411, б. 3.

⁵⁶ БИА–НБКМ, II А 2045; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 148, б. 1; с. 392, б. 5; с. 467, б. 1; *Славейков, П.* Цит. съч., с. 569.

⁵⁷ *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 67, д. 14, 105–108, д. 43; *Славейков, П.* Цит. съч., с. 576, 664. Косвено потвърждение, че завещанието на Т. Йовчев е частично реализирано, е споменаването му в църковните служби като благодетел на училището: *Бурмов, Т.* Дневник..., с. 288. За цитираните румънски архиви вж. *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 372; *Цончев, П.* Цит. съч., 392–393, б. 1; *Жечев, Н.* Цит. съч., 148–149; Братя Мустакови и учебното дело..., с. 25.

⁵⁸ *Снегаров, И.* Цит. съч., с. 107, д. 43; *Славейков, П.* Цит. съч., 411–412, б. 4, 5; с. 436, 467, 504–505; БИА–НБКМ, II А 7792а, II А 5825. Повече и за други завещания в полза на Габровското училище вж. пак там, II В 9713, II В 9716, ф. 7 (братя Е. и Х. Георгиеви), а. е. 951, л. 1–6, ф. 116 (И. Грудов); а. е. 6, л. 30–31; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 473, 479; *Каролев, Р.* Цит. съч., с. 52; *Жечев, Н.* Документи за историята на българските училищни настоятелства през Възраждането. – ИДА, 42, 1981, 151–152; Букурещ – културно средище..., с. 201, 209, 211.

⁵⁹ Повече за това и други съчинения на В. Априлов с историческа тематика вж. *Цанев, Д.* Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII и първата половина на XIX в. С., 1989, 111–163.

⁶⁰ Вж. *Априлов, В.* Цит. съч., с. 118. По същото време битуват и други представи за възрожденска благотворителност и взаимопомощ. През 1842 г. М. Кифалов например пише в предговора на своята преводна книга: „всеки човек... според своята сила е длъжен да подаде свой Талант въ общество,... сиреч един да помогне сос наука, колко знае,... друг сос пари, а друг сос труд и проч; за да добие всеки, според мере своего приноса и благодеяния чест, хвала и безсмъртно име!“ Вж. Заради възрождение новой болгарской словесности или науки. Сочинение или книжица русского историописателя Венелина. Букурещ, 1842 г., с. V.

⁶¹ БИА–НБКМ, II А 2051, II А 7772, II А 7792а; *Славейков, П.* Цит. съч., с. 405, 408; *Бурмов, Т.* Цит. съч., с. 203; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 376, 397–398, 401, 407; *Каролев, Р.* Цит. съч., 46–78. Вж. също: *Трифонов, Ю.* Съчинения на П. Р. Славейков с исторически характер. – СпБАН, кн. XXXVIII, т. 20, 1929, 98–101; *Косев, Д.* П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986, с. 56, 80–84.

⁶² *Сырку, П.* Цит. съч., 52–53, 186–187; Из архивата на Н. Геров... Т. 1, с. 181, д. 312; с. 226–227, д. 363.

⁶³ Повече вж. БИА–НБКМ, II В 1655–1658, II А 2244–2250; Библиотека Д-р Иван Селимински. Кн. 3. С., 1905, 49–52; кн. 8. С., 1928, с. 16, 20, 23; *Бурмов, Т.* Цит. съч., 25–35, 42, 355; Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С., 1957, 111–112, д. 46; с. 456–458, д. 221; Из архивата на Н. Геров... Т. 1, с. 198, д. 332; с. 717, д. 1204 и др.; т. 2, с. 162–163, д. 1887 и др.; *Богоров, И.* За народна сваят, добро поминуванье и родна реч. Избрани произведения. С., 1970, 26–28; *Йорданов, В.* Лайпциг и българите. С., 1938, с. 44, б. 1; *Ангелов, Б.* Из архивата на В. И. Григорович (по случай 150 г. от рождението му). – ИНА на БАН, кн. 3, 1966, с. 182; *Поглубко, К.* Цит. съч., 49–58; *Анчев, А.* Цит. съч., 348–349; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 83, 158, 180, 205–208, 228; Братя Мустакови и учебното дело..., 32–34; *Божанова, К. В. Д. Стоянов* – непризнатият създател на Българското книжовно дружество. С., 2000, с. 28.

⁶⁴ По-подробно вж. БИА–НБКМ, ф. 185 (Добродетелна дружина), II В 9278, 1859–1871 г., ф. 783 (Н. В. Златарски), а. е. 46, л. 51–55; *Велев, С.* Документи из архивата на българската Добродетелна дружина в Букурещ. –

УПр, 1907, № 3, 243–251; № 4, 335–342; Из архивата на Н. Геров... Т. 1, с. 198, д. 332; Т. 2, с. 402; Архив на Г. С. Раковски. Т. 3. С., 1966, 297–299, приложение към д. 86; *Николов, Г.* За болницата в Търново преди Освобождението. – Здравно дело, 1956, № 6, 56–58; *Стателова, Е.* Цит. съч., 115–116; *Божанова, К.* Цит. съч.

⁶⁵ България, II, № 80, 28 септ. 1860; Библиотека Д-р Иван Селимински. Кн. 6. С., 1907, с. 92; Архив на Г. С. Раковски... Т. 2, 680–681, д. 321; *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело..., с. 35; *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 373.

⁶⁶ БИА–НБКМ ф. 28 (Иван Селимински), а. е. 11, с. 43–44.

⁶⁷ БИА–НБКМ, II А 7832, II В 1062, ф. 7, а. е. 1761, л. 3–7; Архив на Г. С. Раковски..., с. 459, б. 6.